

ИСТОРИИ ОТ ЧАРШИЯТА

Маргарита Карамихова

STORIES FROM THE CHARSHIJAS

Margarita Karamihova

Abstract

Article presents results of ethnographic study of several Macedonian charshiyas. Those former production and market centers survived until nowadays changing their main economic and communication aspects. The study is concentrated on contemporary messages which are embodied in symbols of the charshiyas' space as well as the memories of contemporary Macedonians.

Key words: *identity, group memories, "Antiquisation" process, Project 2014, economy.*

Този текст е необходимо завръщане към тема, която съм проучвала преди седем години. Потребността се породи от динамиката на публичното пространство в съвременна Македония чрез овеществяването на целите на „Проект 2014“. Първите материални знаци за изграждане на нова идентичност (антиквизация) вече бяха факт в широкото пространство на три чаршии – в Скопие, Прилеп и Битоля, които изследвах през 2006–2007 г. по проект, подкрепен от МОН. Последвалото мащабно прекрояване на центъра на столицата, включването на нови послания и изключването на важния градски център – чаршията – ме заставиха да се върна и отново да измина сокаците, които бях избродила.

Методика

Изследването бе проведено в трите чаршии от гледна точка на тяхното функциониране като места на груповата памет, опори на груповата идентичност на гражданите на тези градове, като символен капитал. При проучването им държах сметка както за данните, по-

лучени от изследването на други чаршии в съвременна Македония¹, така и известното ми за чаршията на Балканите². За нуждите на текста са представени обобщено устойчивите символни послания, описана е динамиката, която е породена от политиката за оформяне на нова национална идентичност.

Важно е да се отбележи, че 80% от хората, с които събеседвах, бяха мъже. Повечето изследвания, които прочетох, са написани от мъже. На практика това изследване представя интерпретация на мъжката гледна точка. Интервюираните жени демонстрираха традиционното си отчуждение от мъжкия свят на чаршията. Така, обратно на силната ориентация на съвременната етнология към изследване на проблемите на жените, аз концентрирах вниманието си към един все още много доминиран от мъже свят – чаршията, и изслушах неговите експерти.

За трактовката на местата на групата памет

Впечатляващо големият обем на научни изследвания върху еснафите, търговията, производството и архитектурата на чаршиите в различни градове в Република Македония показва сериозното значение на този изследователски обект за съвременната ѝ хуманитаристика³. Сборът от всичко, което видях, прочетох и чух за и на чаршията, оформи работната хипотеза, че тя е много жизнено място на паметта, групов ориентир, опора на идентичността с много висок градус на въздействие.

Чаршията, която ми бе представена в многобройните интервюта, се очерта като събирателен образ, носещ качества, които хората ценят. Тези качества винаги се отнасяха до конкретно пространство, но се губеше времето им определение. Очерта се сборен образ, разположен в неуточненото минало. Поради това, при анализа на публикациите и с натрупването на емпирични етнологички данни изпъкна необходимостта от реконструкция на последователни серии факти и значения – официални и субгрупови, които в една или друга степен са запазени и жизнени до днес.

Инструментите на историята и етнологията позволяват да се регистрират и анализират знаците на интерпретациите за миналото в общественото пространство. Безспорно е, че както навсякъде по света, така и на Балканите, особено през XX в. култивирането на

историческо самосъзнание само по себе си е превърнато в ценност. Това определя възможностите при които миналото може да бъде третирано като ресурс⁴ или като форма на символен капитал⁵, който може да бъде използван и манипулиран при изграждането на по-успешни или неуспешни социални знаци⁶, чрез които да се търси признание⁷. Общата формулировка на трактовките за миналото е може би най-директният път, по който членовете на дадена група получават чувството за принадлежност, отличават себе си от останалите и настояват за публично признание в по-широкото общо (национално и/или международно) пространство. Историческата памет е основен инструмент за обяснение, легитимиране и мобилизация на групите⁸. Този инструмент на колективната памет отразява актуалните доминиращи идеи в обществото във всяка следваща епоха⁹. Тази историческа памет е базисен инструмент за изграждане и поддържане на групова идентичност.

Процесът на идентифициране с една или друга общност едновременно означава отграничаване от всички останали общности. Класическите анализи на този динамичен двупосочен процес са насочени към изграждането на граници и създаването на символи, които ги демонстрират¹⁰. Персоналната и груповата идентичности са динамична функция от исторически, социални и културни процеси, които протичат в диалектично взаимодействие. Идентичността е комплексна категория, която се проявява в различни измерения под въздействието на различни фактори. Тя е подложена на особено интензивни манипулации във времената на промени или кризи и функционира като значим груповоорганизиращ фактор. Институционалната манипулация на идентичността в Македония от средата на XX в. насам вече придобива учебникарски измерения.

Приемам, че различните образи на миналото могат да бъдат разбрани само ако се държи сметка за следната група променливи: социалните групи, които го представят; публиката, към която представянето е насочено; груповият авторитет, който превръща миналото в символен социален капитал¹¹ и научният инструментариум, с който се разчитат тези послания. Миналото включва широк набор от възможности, чрез които то може да бъде представено: материални ресурси (архитектура, паметници, паметни плочи), специфични съби-

тия (фестивали, празници), продукцията на текстове (статии във вестници, книги, брошури, електронни медии). Тези ресурси са неразривно свързани и си влияят взаимно. В повечето случаи не е лесно те да бъдат ясно разграничени и класифицирани. Устната история, записвана в различни периоди в комбинация с материалните паметници и писаните текстове не стои пред нас само като “(от)глас от миналото”, а дава възможност за наблюдение на жизненият запис на това как се разбира, обективира и канонизира то¹².

Знанието както за локалните местни успехи, така и за миналите и сегашните напрежения и конфликти, е от особено значение за доброто разбиране на нагласите и отношението към миналото. Съчетанието между по-близки или по-далечни процеси на включване или изключване от достъп до ресурси и решения, до власт на по-високо териториално-политическо ниво, както и съвременното състояние на взаимоотношенията между социалните, политическите, етническите и религиозните групи е важен ключ за разбирането на това, което регистрираме днес. Обобщеният образ носи по-ясни или по-бледи следи от възхода и упадъка, конфликтите и мирното съвместно съществуване между различните групи както на локално, така и на по-широко – регионално, национално, та дори – континентално ниво.

Чужденка сред свои

При проучването на чаршията прилагам класическите етноложки методи на структурирано и полуструктурирано интервю. Дълбочинни интервюта проведох с десет души. В чаршиите водих свободни беседи с над 30 души. Езикът, на който водех интервютата, бе български. На практика подходът бе изследване на отделен случай (case study). Това даде възможност да се направят серии микроскопски проучвания, което предотврати така често срещания в западната антропология стремеж към генерализация.

По време на теренната работа се стараех да регистрирам и анализирам широк кръг явления и процеси, простиращи се от динамиката на физическото пространство на чаршията и съседните квартали, през местната стопанска традиция, до влиянието на политиките и медиите върху наративите и практиките, които определят поведението на интервюираните. По този начин бе документиран с възможно най-голяма плътност процесът на репродукция и трансфор-

мация на техните знания, практики и влиянието на различни институции върху тях. Фокусът бе насочен към въпросите как тези процеси утвърждават връзките с миналото и как реконструирането на миналото се използва, от една страна, за да бъдат санкционирани съвременните наративи и практики, а от друга – за да се постигне интеграция или сегрегирание на групи от различен порядък.

Стремежът да се направи моментна снимка на чаршиите наложи да направя плътна фото-регистрация и анализ на пространството (символи, конструкция). Така се натрупа колекция от описание на разположението на материалните обекти в пространството и снимки на обекти от материалната култура.

През цялото време на теренна работа отчитах много важния факт, че в моето семейство и в близкото ми обкръжение няма наследници на бежанци от Вардарско. Това ми даде свободата спокойно и обективно да наблюдавам фактите на терена. Дистанциите с интервюираните варираха от пълно приемане до скандално отричане на правото ми да се интересувам от историята и културата дори като туристка (в гр. Прилеп).

Образи на чаршията

Както доиндустриалният град, така и неговата чаршия са динамични организми, чието просто описание не е достатъчно добър научен инструмент. “Чаршия” е многопластов термин. Той включва няколко разнопорядкови елемента, които си влияят взаимно във времето. Ще започна с видимата характеристика. Чаршията е сложен архитектурен градски организъм. В различните градове, в зависимост от спецификата на градоустройството, икономическата стратегия, политическото значение и природните дадености, архитектурният комплекс чаршия включва различен набор от елементи. Същостен архитектурен елемент, етикетът за чаршия е улицата(-ите) с дюкяните. Като конструктивна концепция дюкянтът съчетава пространство за производство и пространство за търговия. В хода на специфичното си развитие различните чаршии развиват по-специализирана или посмесена система от улици, на които се разполагат производителите/търговци от една или няколко гилдии (*еснаф*).

Първата и най-важна функция, която постоянно ми бе съобщавана за обобщения образ на чаршията, където и да е тя в Македо-

ния, бе производствената. Публикувани са многобройни детайлни изследвания, в които е събрано цялото достъпно знание за занаятите, които са упражнявани в различно време в различните чаршии. Тяхното разнообразие и продуктивност впечатляват. Дори в периода на бърз упадък, те запазват разнообразието си. Например само за да изброи накратко занаятите, които са упражнявани в Прилеп през 1913 г. на Р. Бунтески-Бунте¹³ са необходими цели осем страници. Акцентът на изследователите е поставен върху продукцията. В различните векове тази продукция се обогатява или свива, отделните еснафи постигат по-голяма или по-малка специализация. Във всеки случай продукцията от трите изследвани чаршии е насочена не само за задоволяване на локалните потребности, а системно отговаря на потребностите на външния пазар. И днес се разказва, че когато в Битоля се установили чуждите консули (XIX в.), на Дембел чаршията имало стълб с два часовника, които показвали времето “а ла франга” и “а ла турка”. Така чаршията става място за производство и обмен не само на различна продукция, а и място за среща на “европейското” и “балканското” време, което в този период вече тече с различна скорост. Посредством производството и обмена чаршията изпълнява функцията на връзка между “големия свят” и малките местни общности. Тази връзка става особено видима и интензивна по време на редовните годишни панаири. Интервюираните от мен обаче не пазеха спомен за панаирите. Те са изтрети и вече отсъстват от общото послание за стойността на чаршията в съвременното ни.

Особено ударение в изследванията и интервютата се поставя върху еснафските организации. Еснафът, в неговия най-развит вид, предлага набор от правила, ценности и поведенчески модели, които гарантират успешното функциониране на местните общности. Той изгражда относително устойчиви йерархични структури, които осигуряват ефективно действие на системата. Правилата на чаршията осигуряват инструмент за контрол и успешна стратегия при среща с чуждите, дошли по различни причини, както и успешен адаптивен модел на своите, когато излизат извън града и региона (търговски кантори и т.н.).

Ценностите, които утвърждават еснафите, са тясно свързани със съответната религия. Сред тях най-често се подчертава производ-

ствената и търговска коректност на майсторите, привързаността им към семейството и към своята вяра. В този ред. Самата същност на еснафските организации определя това, че те служат като социално-защитна мрежа. Със силата на вътрешната организация и контрол, и с използване на ресурсите на местната власт, чаршията е служела като сигурно пространство, което скъсява социалните дистанции. Тя играе ролята на основно пространство за производство и обмен, и предоставя възможност за групов просперитет.

Още един важен момент, произтичащ от вътрешната организация на еснафа е това, че той е структура, която насърчава ученето през целия живот. Изминаването на продължителния процес на обучение от чирак – калфа – майстор и поддържането на майсторлъка изискват непрекъснато усилие за усъвършенстване. Макар и с помалка от съвременната скорост, и в чаршията са навлизали нови технологии, нови моди. Дори и най-известните и утвърдени майстори е трябвало да бъдат готови да отговарят на променящите се потребности на своята клиентела, което означава да продължават да се учат. Колкото повече навлиза модерното време в чаршията, толкова по-голямо става предизвикателството.

Все пак не бива да се преувеличава изключителното ученолюбие и трудолюбие на жителите на балканския град. Известно е, че в Битоля е имало алтернативна Дембел чаршия (по брега на река Драгор, на мястото на днешния съд). Тя е възпята в песни и анекдоти. Безделниците прекарвали с часове на чай и кафе с локум, гледали сеир и пускали шеги.

Изследователите на доиндустриалните общества все по-категорично твърдят, че подемот на града не се определя от развитието на търговията, а е пряк резултат от възхода на селото, постигнат чрез по-ефективни форми на управление (най-често в едрите стопанства)¹⁴. Периодите на стабилно стопанство и съответният демографски възход на селскостопанските райони захранват градовете както с продукция, която да се обменя, така и с работна ръка. Медиевистите са категорични, че това, което позволява да се разграничи икономическата инфраструктура на града от тази на останалите селищни форми не се крие в наличието на занаяти. Тяхното разнообразие, постигано чрез включването на

художествени и високоспециализирани дейности, както и нивото на стандартизация на продукцията и организацията на труда в работилници задават спецификите на градската икономика¹⁵. Динамичната връзка между селото и града, погледната от този ъгъл обяснява защо и в големите села е познат и широко употребяван терминът *чаршия*.

Материалите от XIX век показват интензивна комуникация между селата и изследваните градове; достигнато технологично умение за включване в производството на някои занаятчийски стоки сред селското, предимно женско население; оформянето на малки собствени занаятчийски ядра, които можем да наречем *proto-чаршии*. Дали дадено селище ще развие градска структура и своя чаршия най-често зависи от генералните процеси в региона. В Кавадарци например, благоприятните транспортни и политически условия определят чаршията да се развие там, а не в по-напредналото в инфраструктурно отношение с. Ваташа.

Функциите на чаршията по дефиниция изискват добра комуникационна система. Отличителна за чаршията е калдъръмената настилка, която се поддържа чиста, за разлика от останалите, често непапирани градски улици. През XIX в. в Скопие е осъществено впечатляващо архитектурно решение, което през 1890/91 г. вкарва река Серава под покрита улица с 1300 м дължина и 3,5 м ширина.

Чаршията най-често е рамкирана от система от мостове или пътни артерии (в зависимост от разположението на града). Както ясно личи от историята на Прилеп и Битоля, включването или изключването им от важна транспортна артерия, осигуряваща външен пазар за стоките, е един от ключовите фактори за разцвета или упадък на производството, а оттам и на града и принадлежащия му район. Модерната и много важна за индустрията на XX в. железопътна линия е прокарана встрани от Прилеп, което бележи началото на бързия му упадък. Изключването на Битоля от най-мощният търговски център Солун, вследствие на новите политически граници, определя постепенното ѝ превръщане в периферно селище.

По правило чаршията оформя градския център. Оттук и следващите същностни елементи: сгради на различните религиозни общности (черква, джамия), баня (*хамам*), странноприемница (*хан, керван сарай*), които оформят т.нар. архитектурната урбанистична трой-

ка за мюсюлманите (*хан – хамам – джамия*); гостилници, кафенета, постройка на престижа – часовникова кула, чешми. Във времето на стабилен икономически възход големият град включва и базар (*безистен*) – покрит комплекс, състоящ се от складови, производствени и търговски помещения.

Фактът, че трите наблюдавани чаршии са се изградили и до днес пазят в различна степен архитектурни елементи от османския период, определя общото впечатление за ориенталски балкански тип архитектурен комплекс. Както архитектурните решения, така и знаковите сгради бележат доминиращата в продължение на векове балканска мюсюлманска градска култура. Представителни сгради са строили не само местните, регионалните и имперските управници. Икономически мощните еснафски организации са издигали своите знакови сгради. Например през XVII в. в Скопие издига своята скромна джамия казанджийският еснаф¹⁶. С икономическото и идеологическото си утвърждаване, в различни моменти на XIX в. православните еснафи изискват разрешение да построят свои черкви. Присъствието на храм в чаршията или непосредствено до нея утвърждава престижа на религиозната общност и интензифицира нейните функции на обединяващ и мобилизиращ фактор. То става белег за новата социално въздигаща се група, която се стреми да получи повече власт и контрол. Показателно за нарастващия авторитет на майсторите занаятчии е фактът, че първенците сред тях са погребвани в най-представителното място – до църковните порти¹⁷ (напр. черквата в гр. Щип).

Чаршията в доиндустриалното общество е оформяла активен градски център, от който, в зависимост от характера на терена, често радиално са продължавали жилищните квартали (махали). Тези квартали са носели ясна етническа и религиозна характеристика, често допълнително определяна и от професионалната специализация на занаятчиите. В някои случаи (и периоди) на Балканите, сградата с дюкян за производство и търговия включва и жилищни помещения за семейното домакинство на майсторите, в които се извършват и някои производствени операции. В изследваните градове такива случаи са били по-скоро изключение. Жилищните сгради са разположени в обособени близки махали. Динамичната връзка между чар-

шията, с нейната етническа и религиозна пъстрота и махалите се е поддържала основно от мъжкото население. Мъжете произвеждат, продават и купуват на чаршията. Те контролират процесите на вземане на генерални и всекидневни решения в това, запазено за тях, пространство. Модернизационният процес променя бавно това правило. Днес и в трите чаршии продавачите и малцината производители си остават предимно мъже, но по уличките им се виждат повече жени – клиентки. Не бих изваждала генерални заключения от единичен случай, но е редно да отбележа, че и днес на Прилепската чаршия е трудно да се купи дамска козметика. Едно обещано за подарък червило стана причина да обиколя два пъти чаршията. Накрая го открих при амбулантен търговец, отворил малката си сергийка на новия площад. Това ме наведе на мисълта, че и в стремящото се към равнопоставяне съвремие пространството на чаршията пази известни граници между мъжкия и женския свят. Това се чете ясно и в интервюта.

Модерното време, налагащо нов тип производствени и пазарни отношения и съответната им нова организация на труда, трудно може да се вмести в старите чаршии. Видим белег за отминаването на доиндустриалното общество е постепенният упадък на чаршията. Процесът е бавен и сложен. Той протича с различна скорост в различните градове. Някои занаяти изчезват бързо и безвъзвратно, други се запазват в много по-свит обем. Някои нови занаяти, свързани с новите технологии (напр. часовникарство, поправка на радиоприемници) успяват да се вместят в мащабите на чаршията. Дребното занаятчийство, все по-често свързано с поддръжка и поправки, и различни услуги, задълго удържа съществуването на чаршийския организъм. Видимо е обаче, че откъм края на XIX в. и особено интензивно след Първата световна война търговията заема все по-широки пространства и измества производителния характер на чаршията. Днес все още с ръцете си работят малцина занаятчии, предимно в сферата на услугите (златари, обувчари, които извършват най-вече поправки), ресторантьори, бюрекчии и кафеджии. В този смисъл чаршията, като обобщаващо (стопанско) понятие изглежда мъртва.

Търговията с най-често вносни стоки налага различен морал от този на старите майстори. “Продавай скъпо” на обеднялата клиен-

тела често означава “продавай евтини, нискокачествени стоки”. Това послание влиза в противоречие с твърдото знание за производствената и търговска етика от времето на доиндустриалната чаршия. За това ясно се чува посланието: “Ревитализация на чаршията означава да се да върне еснафския ѝ дух!”¹⁸. Като част от този дух се възприема и високата обществена оценка на производителния труд. Знае се, че всеки еснаф е имал свой светец покровител и съответно е празнувал шумно и публично своя професионален ден. Такова публично признание на всеки честен труд отдавна вече няма. То окончателно изчезва по времето, когато официалният термин “еснаф” се заменя със “сдружение” (1931 г.).

Вече само специалистите знаят, че занаятчиите са били освободени от повечето данъци и са плащали най-вече пазарна такса. Данъчните облекчения са им давали възможност да инвестират, да реализират сравнително сигурна печалба и не рядко добро положение в социалната стълбица¹⁹. В йерархията на еснафите е имало занаяти, които не са могли да осигурят кой знае какъв престиж и богатство. За всички интервюирани обаче все по-отдалечаващият се образ на занаятчията бе единствено на богат, достолепен, уважаван човек.

Борба на символите

Откъсването на земите на днешна Македония от България, излизането им от Османската империя и присъединяването им към сръбското кралство дава тласък на модернизационните процеси, доминирани от православна идеология. Това на практика означава рязка смяна на символите в публичното пространство. Светски и православни постройки постепенно започват да доминират в градския пейзаж. Ресурсите на ислямската религия са силно ограничени. В следствие на миграциите от 1912–1913 г. мюсюлманската популация постепенно се свива до позиция на хетерогенно в етническо отношение малцинство със силно ограничени икономически и политически възможности. Секват фондовете, които са поддържали големите публични постройки (джамии, хамами и т.н.), секват даренията на старите, османски властови групи, които утвърждават своята позиция чрез изграждането на импозантни постройки. Политико-властовите промени не са единствените, които поддържат този процес. Няколко разрушителни земетресения (1555, 1963 г.) пожари и

наводнения променят във времето структурата и облика например на Скопската чаршия – най-мощно запазената до днес чаршия в съвременна Македония. Особено силно е засегната част от нея при наводнението от 1929 г. Силно обедняващите по това време занаятчий задълго не могли да възстановят щетите.

Всяка нова власт изисква нов властови център. Новите градски центрове в трите разглеждани града са изградени в близост, но достатъчно отчетливо са отделени от чаршията. Сградите на престижа вече не се градят в нея. Големите публични събития вече протичат встрани. Както навсякъде по планетата, така и в трите разглеждани случая в кризисни времена знаковите постройки на старата власт стават обект на промени. Тези промени протичат в различни варианти. Те се движат от пълно унищожаване (случаят с изгорената Чарши джамия в Прилеп 2001 г.)²⁰, през подмяна на функциите (ново предназначение на стари сгради, например в музеи – Скопие, Битоля) до просто предекориране на фасадата.

Добър пример за последното е часовниковата кула в Прилеп. През 1913–1917 г. на върха ѝ е бил издигнат кръст. На снимките от 1918 г. той вече отсъства²¹. Вижда се как от общ градски символ, кулата се превръща в носител на ясно послание за новата доминираща религия – източноправославното християнство. Една архивна снимка показва, че кръстът е бил монтиран отново в недатирано време между двете световни войни. В ранните години на социализма се извършва символно заявление за новата идеология. Кръстът е заменен с петолъчка. На Кръстовден 27.09.1992 г. църквата подновява кръста вече с размер 3x2 м. Поради изместената вертикална ос на кулата той стои накриво. Забележително е, че специалисти, произлизащи от православни християнски родове в Прилеп се противопоставят на това върху обществена сграда да бъде положен религиозен символ²².

Според Даворин Трпески специфично за националната идентичност на македонците е това, че те поддържат два основни етномита, свързани с етногенезиса им. Едни се идентифицират и декларират като директни наследници на македонците от Античността (т.нар. антиквизация). Други акцентират върху произхода си от славянските племена. Двете тенденции станаха видими особено след края на

тоталитарния период и с изграждането на независима държава²³. В същото време нарастващото албанско население потърси санкция за своето присъствие и права в тезата, че са преки наследници на древна Илирида²⁴. Опитът да се докаже, че е автохтонно население не цели само правото му да живее в северозападните части на Македония. В използването на символите на съвременна Албания изследователите виждат ясно заявено намерение за присъединяване на териториите, населени с албанци към Албания²⁵. “Албанският синдром” бележи и чаршиите. Нагнетената омраза към албанците и трагичната смърт на десетте прилепски войници предизвиква опожаряването на представителната джамия в центъра на чаршията в Прилеп. Тази джамия е разпозната като символ на новия противник, независимо от факта, че в Прилеп живеят едва неколцина албанци. В същото време съвременният Прилеп демонстрира силната привързаност на местните авторитети към етническият мит за прякото наследство на Александър Велики. Категоричен акцент в новия център на града е великолепната му бронзова статуя. Но символите на тази концепция се виждат ясно и на територията на чаршията. Такова послание носи новият вход към пазарното пространство, решен в стил, който архитектите припознават като “древномакедонски”. В друга част на чаршията е съграден фонтан. Величествен лъв е стъпил върху Звездата на Егина. Джонатан Шварц подробно коментира най-разпространените варианти на използване на древните символи (лъв, звездата на Егина), като отбелязва специално, че червеният фон е символен отговор и противопоставяне на морско-сините символи на Гърция²⁶.

Предварителната ми подготовка по литература ми даваше основание да очаквам именно в Прилеп да бъде разгърнат славянският етномит, привързан към Предосманското средновековие. Марковите кули, съхраненият Марков фолклор и манастирът “Света Богородица”, Трескавец – един от мощните мобилизиращи християнски центрове, ми даваха основание да очаквам тяхното силно символно значение. Оказва се, че съм пропуснала фактора близост до Гърция и актуалността на спора за античното македонско наследство. Цялата енергия за натрупване на нов символен капитал е впрегната за антиквизация на града. Крали Марко и средновековното наследство

отсъстват напълно от публичното пространство на Прилеп. Единствената препратка, която открях, е светлото пиво “Крале Марко”, което не се продава във всички кръчми. Всъщност новият бирен фестивал в Прилеп през 2005 г. се е провел на площада, в подножието на паметника на Александър Велики.

С просто око се вижда, че чаршията е място на дългосрочно символно състезание. В най-представителните функциониращи сгради на скопската чаршия, на улица “Чаршийска” са разположени Археологическият, Етнографският, Историческият, Музеят на Македония, Музеят на Скопие в “Сули хан”, църквата “Св. Спас” с гроба на българина Гоце Делчев, „приватизиран“ от македонската национална доктрина, националната картинна галерия (“Чифте хамам” и “Даут паша хамам”), художествена галерия в Безистена и т.н. Тези символи (и вместилища) на изобретената (по Хобсбом) македонската национална история, култура и идеология са влезли във всички туристически указатели, в интернет страници, рекламни материали и пр. Но на един от красивите подходи към Скопската чаршия през късната есен на 2006 г. бе открит паметник на Скендер Бег, символа на модерната национална държава Албания. Тържеството по откриването на паметника се проведе изцяло на албански език, вееха се албански знамена, пееха се албански песни. Новото послание за присъствието на състезаващата се за власт група е еднозначно. Осем години покъсно Скопската чаршия изглежда изолирана, „отрязана“ от новото централно публично пространство на „Проект 2014“. И на символно, и на физическо ниво, тя е изключена от концепцията за културно наследство в новия градски център.

„Проект 2014“ вече е коментиран многократно в литературата, ако и последните му щрихи да се полагат в момента²⁷. Тук ще отбележа, че този изключително скъп за съвременната държава проект цели за много кратък период да преобрази напълно градския център. Новите сгради и подновените фасади, решени изцяло в стил барок и неокласицизъм трябва да затъмнят модернистките конструкции от епохата на социализма и окончателно да изтласкат османското материално наследство (с изключение на символичния михраб на пешеходния мост)²⁸. Целта е да се създаде съвсем нова „търговска марка“ на града като европейска столица с богато културно наслед-

ство. Всъщност, разрушена е концепцията на японския архитект Кензо Танге, която бе изградила балансирана градска специфика на разрушеното от земетресението през 1963 г. Скопие. Струпването на разностилни, скъпи, лошо проектирани и изпълнени статуи, разположени включително и в река Вардар, изпраща многопосочни послания най-вече към съседните държави. Кичозната приватизацията на герои и части от общата история предизвиква резонен отпор.

Стратегията на успеха в мултикултурните общества във висока степен е свързана със способността на личността и групата да опазва, но и да преодолява етническите и религиозните граници. Културно приемливото разбиране за границите и съобразеното с него действие, са много важни особено в кризисни ситуации, когато оцеляването на индивида и групата му е въпрос от първостепенно значение²⁹. Приемам, че съществува диалектическа връзка между границите и стратегиите за оцеляване – всяка оформя и постоянно формулира другата. Във времето и пространството подходите варират от тотално приемане и включване до пълно изключване на Другия. Можем да твърдим, че спокойните, проспериращи времена стимулират отварянето на групите на чаршията. Общо изтъканата икономико-социална мрежа достига до връзки от симбиотичен тип, което подпомага общия просперитет. Историческите събития, които фаворизират и овластяват една или друга група, създават предимства, които тя отказва да дели с другите. Местната памет пази спомени за такива събития, които пораждаат напрежение, достигащо до открит конфликт. Вече бяха отбелязани част от тях. Интересен казус, който описва културното менажиране на назрял междуетнически и между-религиозен конфликт е църквата “Св. Димитър” в Битоля, първата църква, която възкресява старата византийска базиликална архитектура на Балканите през 1830 г. В изпълнение на собствените си дългосрочни стратегии Великият везир Решид Мехмед Паша протежира изграждането на големия християнски храм. За да отговори на острогото напрежение сред своите единовеци, той разпространява слуха, че сам св. Димитър му се е явил на сън и му е дал заръка. Рязкото нарастване на икономически силната православната християнска общност в Битоля в началото на XIX в. поражда и един специфичен казус. В този град е регистриран еснаф на православните

свещеници³⁰. Чаршията подкрепя духовенството, но и го подчинява на своите правила. Това не е ново, нито е изолиран случай. Ще припомним, че през 1867 г. църковната каса преминава под контрола на еснафите в Прилеп.

Казусът Решид Мехмед паша не е случаен и единствен случай на политическо решение. Дори днес на политиките е ясно, че предизборната им дейност трябва да бъде съобразена с чаршията. Според интервюираните от мен политици, успешната предизборна тактика налага те редовно да се появяват в чаршията, дори само пътьом, дори без да говорят с хората. Да минеш през чаршията е равнозначно на това да съществуващ в публичното пространство. Появяването на публичните личности (напр. кмета) в чаршията, заедно с непознати лица е повод за дълги одумвания и размисли – кой, с кого, защо е дошъл? Успехът на изборите пак се санкционира от чаршията и трябва да се демонстрира пред нея. Разказаха ми например, че в Битоля, след успех на поредните местни избори, се прави тур на овации из чаршията – напред вървят политици, а зад тях оркестърът свири.

Артикулирането на травматичните спомени служи като предупреждение и като модел за действие при опасност. Какъв подход ще бъде избран – от засилване на толерантността и търсене на модели за намаляване на напрежението, до открит конфликт и изтласкване (прочистване) на някои от групите, често зависи от подкрепата, която местните общности получават на (интер)национално ниво.

Това, което звучеше отчетливо в интервютата, изследванията и част от медийните продукти бе носталгията по мултикултурализма на чаршията. *“В чаршията не е имало етнически правила, важни са еснафските правила”*, заявява Мимоза Несторова-Томич, архитект³¹. Подкрепя я Джелядин Асани, златар: *“Еснафът не гледа етническата принадлежност на купувача”*³². Ясните правила, които определят живота на еснафите, с които по традиция се идентифицират търговците от съвременната чаршия, очертават точни и безспорни граници между различните организации и съответно на групите, към които те принадлежат. Липсват привилегии в поведението и отношенията производител – клиент, които да създават междуетнически напрежения и дистанции. Съществуват регламентирани места и нива за общуване между представителите на различните групи, които гаран-

тират сигурността и интересите на едните и на другите. Мултикултурният характер на чаршията налага производителите/търговци да овладяват езика на групите, с които общуват. Случи се да разговаряме в група с един „чаршузлия“ на четири езика (български, турски, албански и френски). Липсва конкретно изследване на езиковата политика на занаятчиите, но по аналогия с известните ми от XX и XXI в. временни трудови мигранти (*гурбетчи*, *печалбари*), мога да допусна, че за успешния бизнес е било необходимо да се владеят на добро разговорно ниво поне по още два езика. Единично потвърждение на практиката бъдещите производители и търговци да получават езиково обучение поне на още два балкански езика намираме в разказите за живота на вече легендарният културен герой Гюрчин Кокале. Разбира се, бройните системи е било необходимо да се владеят перфектно, за да може да бъде упражнявано с полза изкуството на пазарлъка.

В случая със Скопие изглежда, че чаршията губи прогресивно етническата и религиозната си пестрота. „Албанската чаршия ли?“, бе първата реакция, когато попитах случаен минавач да ме упъти. По-близо вглеждане през 2006–2007 г. показва, че в чаршията развиват успешно дребния си бизнес и македонци, и торбеши, и турци. Те формират трудно доловими за външния човек вътрешни пространства с доста размити граници. Процентно, обаче изглежда, че албанците преобладават. Изпълнената през 2000 г. „Програма за защита и развитие“, съвместен проект на Фондация Сорос (Македония) и фондация Крал Бодуен (Белгия) акцентира на смесения в етническо и религиозно отношение характер на чаршията³³. Инициаторите ѝ подчертават, че културната стойност на чаршията за тях е във възможността хора от различен произход да общуват и развиват съвместно своите успешни икономически стратегии. Този проект остана изолирана бяла лястовица, прогонена от шума на строителите на „Проект 2014“. На другите две чаршии – Прилепската и Битолската през 2006–2007 г. рядко ставаше въпрос за етническа или религиозна толерантност.

В центъра на чаршията

Ако се опитаме да застанем в центъра на една абстрактна, обобщена съвременна македонска чаршия, ще ни бъде невъзможно

да се ориентираме и да получим ясна посока накъде да продължим. Различните места (в смисъл на различните доминиращи групи) черпят и се опитват да управляват символен капитал от различни епизоди – Прилеп от Александър, Скопие от Скендер бег, Битоля от консулския период. Различните субгрупи се опитват да противопоставят други прочити на миналото чрез други символи с по-голям или по-малък успех. В някои случаи, както това е в скопската чаршия, те напускат мястото и се стремят да създадат друг(и) център(-ове). Такава динамика е разбираема като наложим генералното платно на напрегнатото търсене на най-голям символен ресурс в световната, регионалната и националната история, върху конкретните нужди на конкретното място в конкретно време. Така се потвърждава изходната теоретична постановка за необходимостта от контекстуално разглеждане на всяка локална история. В зависимост от актуалните локални проблеми интерпретацията и съвременните знаци и символи на чаршията в различните градове оформят различни модели за бъдещото изграждане на местното общество.

Съгласна съм с Дейвид Старк, че както в България, така и в Македония „преходът“ може да се опише като приватизация на печалбите и национализация на загубите³⁴. В след разпада на социалистическата система новата държава загуби значимите си центрове. Такава загуба е белег за дълбока криза както на ценностната система, така и на институциите³⁵. Това породило острата потребност от откриване и надаряване с власт на нов център, който да одържи от разпадане социалните връзки.

В новите условия на дива пазарна икономика и рязко свиване на социално-защитните механизми особено остра стана потребността от нови ценности, които да служат като опора на разделената изобретена нация. Безспорно ценностите на гражданското общество, които ни “продават” като нови, са добре (не)забравените стари – честност, трудолюбие, работа в екип и т.н. Новата трудова етика, фаворизираща индивидуализма изправя утилитаризма срещу хуманизма. Хората се сблъскват с кошмара на модерните времена – стимулирането на дух на егизъм вместо колективизъм. В идеал се издигна пазарният рационализъм. Свободата на капиталистическия труд означава държавата да се отдръпне от човека, да се изгуби усещането

за социална сигурност. Анархията на свободния пазар поражда сред част от градското население копнеж по стабилното време с ясни дълготрайни правила от времето на чаршията. Безспорно е, че световната икономика се измерва чрез икономиката на домакинството³⁶. Идеализираното домакинство от времената на разцвет на чаршията става мощен образ и стремеж за интервюираните граждани на Македония. В този стремеж се долавя и копнеж към устойчивост у уморените от множеството бързи промени, разхитителни проекти и липса на перспектива, хора.

Когато сравнявах информацията от изследванията на чаршиите в съвременна България и съвременна Македония, установих, че ми липсва едно послание. Чаршията е била място за върховна публична санкция на наказателната власт на Османската империя. За всеобщо назидание на чаршията са се извършвали публичните наказания, включително със смърт³⁷. Това отсъстващо от съвременните македонски изследвания послание ми се струва, че има за цел да се “изчисти” и доразкраси образа на спомена за чаршията или пък – показва дистанцията на хората от корумпираната съдебна система и загубата на чувството за справедливост на наказанието.

Образът на процъфтяващата чаршия, която в голяма степен бе люлка на Възраждането и оформянето на модерната нация, е мощен източник за националната гордост. Никой от интервюираните не засегна този въпрос, но благотворителната дейност, създаваща училища, читалища – люлка на новия еманципиран дух прозираше зад изреченото в интервютата. Предполагам, че понеже интервюираните отчитаха факта, че съм българка, любезно избягваха традиционно заредените с напрежение въпроси, свързани с българското национално възраждане.

Топологията на чаршията служи като отправна точка, морален императив и идентификационна опора за местните жители, дори когато те отдавна са напуснали родните си места. Живият спомен за еснафския начин на живот, диктуваното от него управление на общите и личните дела в (непосоченото, но разположено в миналото) време на локален просперитет, изгражда устойчива митологема, която служи за стабилизиране на местната идентичност и като проект за бъдещото развитие на съответния регион.

Доминацията на спомена за успешен устойчив модел на занаятчийско-търговският организъм (чаршия) и свързаният с него начин на живот, игнорират в локалното групово съзнание реалността на интензивните миграции на местното население през целия ХХ век. Това е послание за решителни мерки за развитие на съвременното стопанство в Македония така, че то не само да задържи хората в трудоспособна възраст, а и да върне цвета на емиграцията от тези земи, за да се интензифицира очаквания просперитет.

Всъщност посланията, които коментирам, се отправяха от мъже над 40–50-годишна възраст. Младите в Скопие имат ново място за срещи „Кай Аце“ (в подножието на спорния монумент „Воин на кон“). Разходката в летен неделен ден из дебрите на новите статуи е смущаващо озвучена – хип-хоп, народни песни, класическа музика, джаз, тропот на скейтъри... Гражданите на Скопие са разделени на онези, които отиват в „албанската чаршия“, и на тези, които се опитват да опитомят новия градски център.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Коцевски, С.** Древниот град Кратово низ вековите. Скопје, 2003.

² **Hristov, P.** Places to Exchange Cultural Patterns: The Market and the Piazza for Hired Labour in Sofia. – In: *Ethnologia Balkanica*. Vol. 9/2005 Journal for Southeast European Anthropology. Editor-in-chief: Klaus Roth Vol. 9/2005. Mьnster, Sofia, New York, 2005, pp. 81–90; **Николи, Д.** „Чаршија” – почети урбанизације у Србији у XIX веку. – Гласник етнографског института САНУ, кн. XLIV, Београд, 1995, с. 85–92; **Petkovski, B.** Balkanskata charshija Mestoto I ulogata na vlasite. Skopje, 2000 и др.

³ Виж: **Janev, J.** Istoriskite I socialno-economskite aspekti na esnafskata organizacija vo Makedonija vo vremeto na turskoto vladeene. INI, Skopje, 2001; **Dojchinovski, K.** Zanaetite I esnafite vo Skopje. Skopje, 1997; **Bunteski-Bunte, R.** Materijalnata polojba na naselenieto vo Prilep I Prilepsko 1870–1940. Prilep, 1998 и цитираната литература.

⁴ **Appadurai, A.** The Past as a Scarce Resource. *Man* (n.s.) 16(2). Applegate, Celia, 1981, pp. 201–219.

⁵ **Bourdieu, P.** The Logic of Practice. Richard Nice, trans. Stanford: Stanford University Press, 1990.

⁶ **Bourdieu, P.** Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste. Richard Nice, trans. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1984.

⁷ **Taylor, Ch.** The Politics of Recognition. In Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition. Amy Gutmann, ed. Princeton: Princeton University Press, 1994, pp. 25– 73.

⁸ **Todorova, M.** Introduction: Learning Memory, Remembering Identity. – In: M. Todorova, ed. Balkan Identities nation and Memory. Hurst & Company, London. 2004, p. 3.

⁹ **Bukur, M.** Edifices of the Past. War Memorials and heroes in Twentieth-century Romania. -In: M. Todorova, ed. Balkan Identities nation and Memory. Hurst & Company, London, 2004, p. 159.

¹⁰ **Barth, F.** Introduction. – In: **Barth, F.** Ethnic Group and Boundaries: the Social Organization of Culture Differences. Bergen. Oslo and London: Universitetsforlaget, 1969.

¹¹ **Eidson, J.** Between heritage and countermemory: Varieties of historical representation in a West German community. American Ethnologist, Volume 32, Number 4 (November 2005), p. 557.

¹² **Canefe, N.** Communal Memory and Turkish Cypriot National History. – In: M. Todorova, ed. Balkan Identities nation..., p. 101.

¹³ **Bunteski-Bunte, R.** Цит. съч. с. 36–43.

¹⁴ **Миланова, А.** Градът на византийците и градът на византистите. (Идеята за град във Византия през XI–XII в. чрез примера на градовете във византийска България). Съставители: В. Вачкова, А. Миланова, Ц. Степанов: Византия в собствените ѝ очи и в очите на другите. ИК Гутенберг, 2007, с. 144.

¹⁵ Пак там, с. 145.

¹⁶ **Arsovski, T.** Staro Skopje Evolucija na urbanite formi vo skopskiot proctor (prilozi za urbanata istorija na Skopje od 5 200 g. pr. N. era do XIX vek). Kniga I. 1988, с. 30.

¹⁷ **Dojchinoski, K.** Zanaetite I esnafite vo Skopje. Skopje, 1997, с. 17.

¹⁸ **Trajkovich, D.** Stara Charshija. Skopje, 2003, с. 26.

¹⁹ **Gorgiev, D.** Skopje od turskoto osvojuvane do krajot na VIII vek. INI. Skopje, с. 66.

²⁰ В началото на август 2001 г. в планините около Тетово бяха убити десет войници, произхождащи от Прилеп. Въроръжените им съграждани подпалиха джамията и нанесоха щети на дюкяни, притежавани от мюсюлмани. Фактът, че тази джамия е използвана предимно от цигани мюсюлмани, а не албанци, нямаше значение.

²¹ **Pechijareska, V.** Saat-kulata vo Prilep. – Kulturno nasledstvo, 22-23, Skopje, 1997, p. 2010.

²² Пак там, с. 2011.

²³ **Trpeski, D.** Etnomitovite na makedonskata politihka scena. – EtnoAntropozum, 3. Skopje. 2003, p. 94; **Trpeski, D.** Aspekti na etno-kontinuitet I na identitet vo predizbornata politichka kampanja vo Makedonia. – Etnolog, 10. Skopje. 2004, p. 36.

²⁴ **Trpeski, 2004.** Цит. съч., с. 35.

²⁵ **Risteski, L.** Etnichkite simboli I politikata. – Etnolog 9, Skopje, 2000, с. 323.

²⁶ **Schwartz, J.** Macedonia: a Country in Quotation Marks. – The Anthropology of East Europe Review, Vol. 11, No 1 & 2, 1993, pp. 115–116.

²⁷ Още в хода на издигане на монументите започнаха да се проявват дефекти, но коментарът им е обект на следващо проучване.

²⁸ **Graan, A.** Counterfeiting the Nation? Skopje 2014 and the Politics of Nation Branding in Macedonia. – Cultural Anthropology, Volume 28, Issue 1, February 2013, pp. 161–179.

²⁹ **Konstantinov, Y. G. Kressel, J. Blaustein, T. Thuen.** Outclassed by former outcasts: petty trading in Varna. – American Ethnologist 25(4), 1998, pp. 729–745.

³⁰ **Janev, J.** Istoriskite I socialno-economskite aspekti na esnafskata organizacija vo Makedonija vo vremeto na turskoto vladeene. INI, Skopje, 2001, с. 162.

³¹ **Trajkovich, D.** Stara Charshija. Skopje, 2003, с. 95.

³² Пак там, с. 96.

³³ **Trajkovich, D.** Stara Charshija. Skopje, 2003, с. 25.

³⁴ Цитирано по: **Кабакчиева, Петя.** Европа като новия център. Модуси на евролокалното. Иновативна социология. С.: Унив. изд. Св. Климент Охридски, 2007, с. 67.

³⁵ **Кабакчиева, П.** Цит. съч., с. 67.

³⁶ **Anderson, M.** Getting and spending – England’s Industrial revolution, 1760-1830. Lecture. 2007.

³⁷ **Hristov, P.** Places to Exchange Cultural Patterns: The Market and the Piazza for Hired Labour in Sofia. – In: Ethnologia Balkanica. Vol. 9/2005 Journal for Southeast European Anthropology. Editor-in-chief: Klaus Roth Vol. 9/2005. Mьnster, Sofia, New York, 2005, pp. 81–90.

ЛИТЕРАТУРА

Кабакчиева, П. Европа като новия център. Модуси на евролокалното. Иновативна социология. С.: Унив. изд. Св. Климент Охридски, 2007, с. 62–71.

Коцевски, С. Древниот град Кратово низ вековите. Скопје, 2003.

Миланова, А. Градът на византийците и градът на византистите. (Идеята за град във Византия през XI–XII в. чрез примера на градовете във византийска България). Съставители: В. Вачкова, А. Миланова, Ц. Степанов: Византия в собствените ѝ очи и в очите на другите. ИК Гугенберг, 2007, с. 131–159.

Anderson, M. Getting and spending – England’s Industrial revolution, 1760–1830. Lecture. 2007.

Appadurai, A. The Past as a Scarce Resource. *Man* (n.s.) 16(2). Applegate, Celia, 1981, pp. 201–219.

Arsovski, T. Staro Skopje Evolucija na urbanite formi vo skopskiot proctor (prilozi za urbanata istorija na Skopje od 5 200 g. pr. N. era do XIX vek). Kniga I. 1988.

Barth, F. Introduction. – In: Barth, F. *Ethnic Group and Boundaries: the Social Organization of Culture Differences*. Bergen/Oslo and London: Universtetsforlaget, 1969.

Bourdieu, P. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Richard Nice, trans. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1984.

Bourdieu, P. *The Logic of Practice*. Richard Nice, trans. Stanford: Stanford University Press, 1990.

Bukur, M. Edifices of the Past. War Memorials and heroes in Twentieth-century Romania. - In: M. Todorova, ed. *Balkan Identities nation and Memory*. Hurst & Company, London, 2004, pp. 158–179.

Bunteski-Bunte, R. Materijalnata polojba na naselenieto vo Prilep I Prilepsko 1870-1940. Prilep, 1998.

Canefe, N. Communal Memory and Turkish Cypriot National History. – In: M. Todorova, ed. *Balkan Identities nation and Memory*. Hurst & Company, London, 2004, pp. 77–102.

Gorgiev, D. Skopje od turskoto osvojuvane do krajot na VIII vek. INI.

Graan, A. Counterfeiting the Nation? Skopje 2014 and the Politics of Nation Branding in Macedonia. – *Cultural Anthropology*, Volume 28, Issue 1, February 2013, pp. 161–179.

Dojchinovski, K. Zanaetite I esnafite vo Skopje. Skopje, 1997.

Eidson, J. Between heritage and countermemory: Varieties of historical representation in a West German community. – *American Ethnologist*, Volume 32, Number 4 (November) 2005.

Foucault, M. Nietzsche, Genealogy, History. – In: *The Foucault Reader*. Paul Rabinow, ed. New York: Pantheon, 1984, pp. 76–100.

Hristov, P. Places to Exchange Cultural Patterns: The Market and the Piazza for Hired Labour in Sofia. – In: *Ethnologia Balkanica*. Vol. 9/2005 Journal for Southeast

European Anthropology. Editor-in-chief: Klaus Roth Vol. 9/2005. Münster, Sofia, New York, 2005, pp. 81–90.

Hristov, P. Collective Identity and the Myth of a Local Civilizer-Hero: (Family Narratives in Modern European Perspective). Manuscript.

Janev, J. Istoriskite i socialno-economskite aspekti na esnafskata organizacija vo Makedonija vo vremeto na turskoto vladeene. INI, Skopje, 2001.

Konstantinov, Y. G. Kressel, J. Blaustein, T. Thuen. Outclassed by former outcasts: petty trading in Varna. – *American Ethnologist*, 25(4), 1998, pp. 729–745.

Lory, B. The Grand Visier Saw saint Dimitar in his Dreams. Manuscript.

Lape, L. Protokoli od zasedanijata na Prilepskata opština (1872–1886). INI, Skopje, 1956.

Николи’, Д. “Чаршија” – почеци урбанизације у Србији у XIX веку. – Гласник етнографског института САНУ, кн. XLIV, Београд, 1995, pp. 85–92.

Pechijareska, V. Saat-kulata vo Prilep. – *Kulturno nasledstvo*, 22–23, Skopje, 1997, pp. 225–236.

Petkovski, B. Balkanskata charshija Mestoto I ulogata na vlasite. Skopje, 2000.

Risteski, L. Etnichkite simboli I politikata. – *Etnolog*, 9, Skopje, 2000.

Schwartz, J. Macedonia: a Country in Quotation Marks. – *The Anthropology of East Europe Review*, Vol. 11, No 1 & 2, 1993, pp. 110–117.

Todorova, M. Introduction: Learning Memory, Remembering Identity. – In: M. Todorova, ed. *Balkan Identities nation and Memory*. Hurst & Company, London. 2004, pp. 1–24.

Taylor, Ch. The Politics of Recognition. – In: *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*. Amy Gutmann, ed. Princeton: Princeton University Press, 1994, pp. 25–73.

Trajkovich, D. Stara Charshija. Skopje, 2003.

Trpeski, D. Etnomitovite na makedonskata politichka scena. – *Etno Antropozum*, 3, Skopje. 2003, pp. 90–100.

Trpeski, D. Aspekti na etno-kontinuitet I na identitet vo predizbornata politichka kampanja vo Makedonia. – *Etnolog*, 10, Skopje, 2004, pp. 34–41.